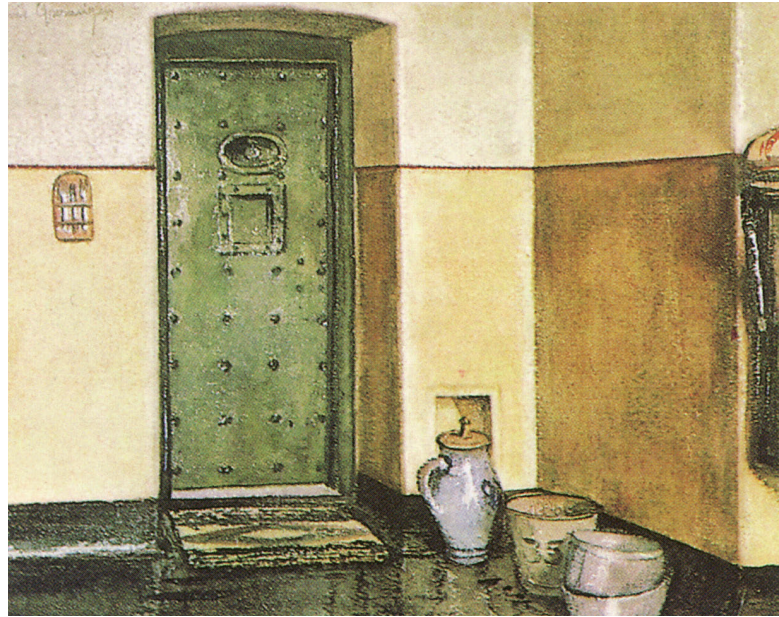

Schraalhans is keukenmeester

Eten in de gevangenis

Klaas de Graaff

Dit jaar herdenkt de strafinrichting in 's-Hertogenbosch haar tweehonderd jarig bestaan. Tegelijk zal zij ook dit jaar om financiële en organisatorische redenen haar deuren definitief sluiten. We zullen die twee eeuwen niet zomaar laten voorbijgaan. Van haar geschiedenis zal het dagelijkse leven ongetwijfeld ons nog het meeste boeien. Uit het bronnenmateriaal dat in het Brabants Historisch Informatie Centrum op de schappen in de kelders rust, koos de auteur de voeding als elementair facet van het leven. Niets hield en houdt mensen immers meer bezig dan de zorg om een gevulde maag.

Cel uit de Groningse strafgevangenis die in 1883 in gebruik werd genomen.

Was de kwaliteit van het voedsel redelijk en hadden de prijzen invloed op wat er op tafel kwam? Had de voeding invloed op het welzijn van de gedetineerden? Uit de hoeveelheid correspondentie van de Commissie van Administratie¹ van de strafinrichtingen in 's-Hertogenbosch uit de eerste helft van de negentiende eeuw viel een redelijk beeld te destilleren. Naast dit bronnenonderzoek maakte ik gebruik van enkele historische monografieën over dit onderwerp die vrijwel geheel gewijd zijn aan de situaties in de vrije samenleving.

Belangrijkste voedingsmiddelen tot 1850

Brood

Er was een groot prijsverschil tussen tarwe- en roggebrood. Om enige indruk van die verschillen te krijgen volgt in tabel 1 een staatje met de prijzen

van roggebrood en tarwebrood die de gevangenis tussen 1831 en 1849 betaalde. Elk half jaar schreven enkele bakkers in en kreeg de goedkoopste onder hen de uitnodiging zijn brood te leveren. De gedetineerden kregen dagelijks roggebrood, alleen de zieken onder hen tarwebrood.

Zo te zien zijn de schommelingen tussen 1831 en 1845 gering. In 1835 daarentegen was de prijs van roggebrood beduidend lager. In 1846 en 1847 moest men aanzienlijk meer betalen. Daarna zakte de prijs weer. De verschillen met wat de mensen in 's-Hertogenbosch moesten betalen varieerden. Soms lagen ze niet zo ver uit elkaar, andere keren weer wel.⁶

Tot 1825 kregen de gedetineerden dagelijks een kilo roggebrood, na dat jaar nog maar de helft. Daarnaast ging nog enig brood in de vleessoep die één keer per week op het menu prijkte. Deze broodhalvering ging echter gepaard met de verhoging van de portie aardappelen van 350 naar 750 gram per dag.

De reden voor die verandering was gelegen in de omstandigheid dat er tussen brood en aardappelen een groot prijsverschil bestond. Een kilo aardappelen kwam op ongeveer twee tot vijf cent uit. Dagelijks vond er controle plaats op het gewicht en de kwaliteit van het brood. Dat bleek onder meer uit de twee rapporten van de gevangenisdirecteur van 20 en 22 januari 1826 waarin stond dat het geleverde roggebrood te licht was. Twee ter plaatse aangestelde en beëdigde keurmeesters kwamen tot dezelfde conclusie. Zes weken later bezondigde bakker Mozes Levi de Hartog zich wederom aan overtreding van de regels, maar nu betrof het de kwaliteit die onder de maat was. De 650 broden werden op dezelfde wijze als voorheen aan een onderzoek onderworpen en allemaal afgekeurd. De broden gingen vervolgens naar de armen. Deze categorie stond kennelijk nog lager op de maatschappelijke ladder dan de gevangene. Waarschijnlijk heeft deze strakke aanpak de broodleveranciers aangesproken, want het duurde tot 9 september 1841 eer er opnieuw werd geklaagd. Mogelijk heeft ook de mindere alertheid van de directeur een rol gespeeld. Opvallend is namelijk dat na het broodincident van 1826 een nieuwe directeur werd benoemd die tot 1829 aanbleef. Tussen 1829 en 1841 waren het twee uit België afkomstige directeuren die de scepter

zwaaiden. In 1841 werd F.W. van de Wakker in de functie van hoofd der inrichting benoemd. In 1841 werd dus opnieuw over het brood geklaagd. De broden hadden in november 1841 in plaats van 24 uur slechts 14 uur in de oven gelegen. Ook het daaropvolgende jaar toonde bakker Teeuwen zich geen goede leverancier. Dat Teeuwen ondanks de klachten tot 1843 het roggebrood mocht blijven leveren had dan ook te maken met zijn laagste inschrijvingsprijs.

De voorgeschreven prijs in de stad 's-Hertogenbosch voor roggebrood en voor tarwebrood in januari 1843 bedroeg respectievelijk 9,5 cent en 12 cent per kilo.⁷ Vanzelfsprekend hing de prijs nauw samen met de prijs van het graan. Die beliep voor tarwe in die maand 8,3 cent en voor rogge 7,2 cent. Daarbij kwamen dan nog de accijns, het maalloon en de kosten voor gist,⁸ zout, olie en brandstof.⁹ Het loon en de winst bedroegen slechts drie kwart cent per kilo. De bakkers in de Brabantse hoofdstad ageerden dan ook tegen de lage broodprijzen van 1843.¹⁰ In de jaren 1843 en 1844 leverden andere bakkers aan de gevangenis, maar in 1845 was Teeuwen weer van de partij. Door de mislukte aardappeloogst in dat jaar en de grotere vraag naar brood steeg de prijs van roggebrood voor de gevangenis met bijna vijf cent per kilo tot 10,89 cent, een prijs die ook het jaar daarop gold. Teeuwen intussen, had zijn streken niet afgeleerd. In 1849 bleek zijn brood na controle teveel zemelen te bevatten. De regenten waren het nu zat: zij lieten hem wegens oplichting strafrechtelijk dagvaarden. De arrondissementsrechtbank van de Brabantse hoofdstad veroordeelde hem op 11 september 1849 tot een jaar gevangenisstraf,¹¹ waartegen hij beroep aantekende. Het gerechtshof bevestigde op 23 oktober evenwel het eerdere vonnis en de straf. De bakker bleef alleen nog cassatie als laatste redmiddel over. Toen bleek dat beide rechtscolleges het bij het verkeerde eind hadden, want de Hoge Raad vernietigde het arrest van het gerechtshof. Hij deed dat op grond van de overweging dat het wetsartikel niet overtreden was, 'dat ook de inmenging van tarwe-zemelen aan het roggebrood deszelfs wezen niet heeft ontnomen'.¹²

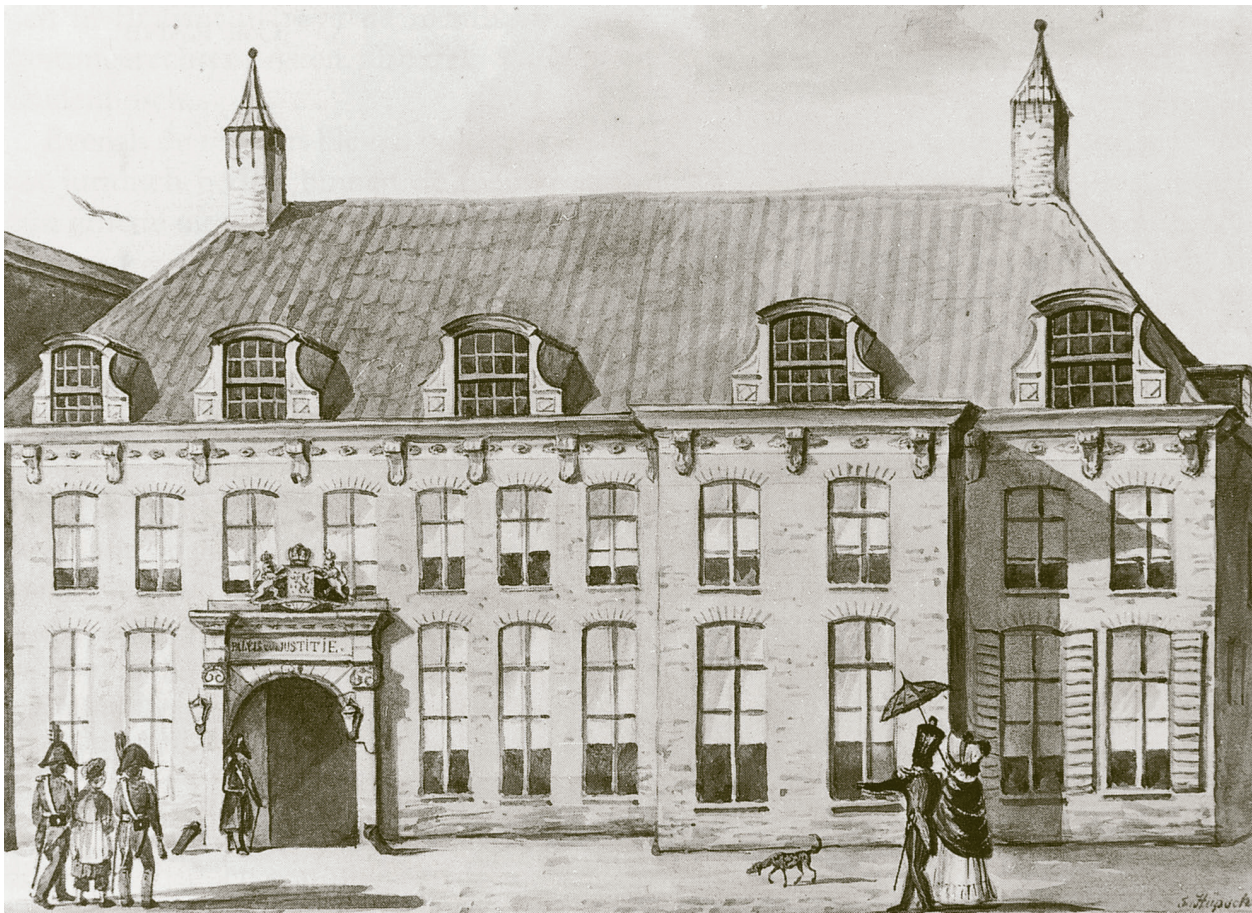
Aardappelen

De aardappel had al in de achttiende eeuw een belangrijke plaats op het menu verworven en doorbrak daarmee de afhankelijkheid van de mens van het graan. Rond 1800 was de aardappel reeds zodanig ingeburgerd dat hij het hoofdbestanddeel van het dagmenu vormde.¹³ Na de jaren twintig nam de aardappel de plaats in van het brood, wat een logisch gevolg was van het prijsverschil tussen bei-

Tabel 1.

Prijzen van tarwe- en roggebrood tussen 1831-1849

Jaar	Tarwebrood gulden per kilo	Roggebrood gulden per kilo	Roggebrood gulden per kilo
	Betaald door gevangenis		Marktprijs Den Bosch ²
1831	0,15	0,102	0,112
1832	0,14	0,09	0,11
1833	0,15	0,10	0,095
1834	0,1075	0,095	0,085
1835	0,119	0,069	0,082
1840 ³	0,15	0,084	0,097
1841	0,142	0,079	0,093
1842	0,168	0,09	0,098
1843	0,14	0,084	0,102
1844	0,135	0,065	0,082
1845	0,125	0,06	0,085
1846	0,16	0,109	0,13 ⁴
1847	onbekend	onbekend	0,13 ⁵
1848	0,169	0,094	0,09
1849	0,134	0,07	0,08

Het Paleis van Justitie (thans de Muzerije) aan de Hinthamerstraat, ca. 1840. Aquarel van F. Hüpsch. (Kon. Huisarchief, Den Haag)

de soorten voedsel. Roggebrood was immers vier keer zo duur.

Het dramatische jaar 1845 waarin de aardappeloogst over geheel Nederland in belangrijke mate mislukte heeft grote gevolgen gehad voor de bevolking. In augustus 1845 meldden de gemeenten uit Noord-Brabant aan het provinciaal bestuur dat van de 14.000 bunders aardappelgrond er 13.900 (99%) aangetast waren en dat naar schatting 5.400 bunders (38%) als verloren moesten worden beschouwd.¹⁴ Dit laatste gegeven lijkt een slechte taxatie te zijn, want andere bronnen geven aan dat het verlies op landelijk niveau circa 70% was. De opbrengst in 1845 was 3.879.902 mud aardappelen terwijl de normale oogst 14.000.000 mud had moeten zijn; in 1846 was de oogst 5.817.610 mud.¹⁵ Pas in 1847 herstelden de oogsten zich weer, hoofdzakelijk omdat men de voorkeur gaf aan de vroege aardap-

pelen die minder vatbaar bleken voor de gevreesde schimmelziekte.

Het Provinciaal Dagblad van Noord-Brabant en 's Hertogenbosche Stads-courant berichtte op 13 augustus 1847:

De zoogenaamde aardappelenziekte komt hier nogal verspreid voor. De aanhoudende droogte heeft het gevaar in dit jaar overwonnen. Zware dauw en vooral regen, welke een natte grond maakt, is een geleider voor deze parasiet gelijk de metaaldraad voor de elektriciteit. De vroege soorten van die gewenschte vrucht zijn thans rijp en volkomen behouden; latere soorten kan men volgens waarneming nu vrij in den grond laten tot de maand October, doordien ten langste in het laatst van deze maand, de schuimlooper (of woekerplant) ophoudt zijne verderfelijken invloed uit te oefenen.

Ook in het gevang nam de aardappel vanaf 1825 een prominente plaats op de voedingsstaten in.

In 1845 brak er lichte paniek uit toen bleek dat de oogst mislukt was en er alternatieven gezocht moesten worden. Toen in september de aardappellevancier van 's-Hertogenbosch een verhoging vroeg van de prijs waarvoor hij aanvankelijk had inge-

schreven, bitste de minister 'daar overigens in de onderscheidene provincien des rijks voortdurend aan de gevangenen aardappelen worden verstrekt... schijnt er nog voldoende voorraad te zijn'.¹⁶ Lagen de marktprijzen in mei en juni nog rond de twee gulden per mud, in juli van dat jaar stegen deze al naar f 2,51 om daarna in fors tempo boven de vier gulden te komen.¹⁷ In de loop van 1846 daalde de prijs weer naar f 2,87 in oktober. Later gaf de bewindsman toe dat de verkoper in plaats van aardappelen ook een ander voedzaam artikel mocht leveren zoals rijst of gort. Ook in het najaar van 1846 was men gemachtigd, als de kwaliteit slecht was, bijvoorbeeld twee keer per week erwtensoep te verstrekken.

Enkele andere voedingsmiddelen

Lange tijd bleef vlees voor de doorsnee Nederlander onbereikbaar. Het gebruik nam in de eerste helft van de negentiende eeuw zelfs af.¹⁸ Het verbaast ons dan ook niet dat er in de gevangenis nauwelijks sprake was van vlees op het menu. In 1821 kreeg de gevangene gemiddeld 38 gram spek per dag, een keer verwerkt in gort op maandag, een keer met aardappelen op dinsdag (tweehonderd gram) en ten slotte 35 gram bij de wortelen of de koolmaaltijd op donderdag. Op vrijdag ontving men volgens het toen geldende menu 200 gram stokvis. In 1825 veranderde het menu in negatieve zin: de stokvis verdween, soep kwam er voor in de plaats. Een keer

Schotel waaruit gegeten werd, ca. 1880. (Foto: Gerard Rooijackers, Eindhoven)

Cellengang Bossche gevangenis Sint Jorisstraat. Huismeester J. van Nistelrooij deelt het eten uit, 1952. (Foto: Stadsarchief, collectie Het Zuiden)

per week een zogenaamde vleessoep met 60 gram vlees en zes gram rundvet en wekelijks eenmaal de gortsoep met 39 gram rundvet, per saldo nog geen negen gram vlees en ruim zes gram rundvet per dag per persoon.

Groente stond ook op het menu. Zo at men in 1821 op dinsdag 500 gram wortelen, op woensdag 400 gram erwten, op donderdag weer 500 gram wortelen of kool en op zaterdag 500 gram soepgroenten. Per week werd dus 1.900 gram groenten gegeten, oftewel ongeveer drie ons per dag. Toen echter om bezuinigingsredenen in 1825 de soepen werden ingevoerd daalde het aandeel groenten aanmerkelijk tot nog geen 100 gram per dag.

De aardappeleters. Het beroemde schilderij van Vincent van Gogh. (Amsterdam, Rijksmuseum)

Toen de aardappelen niet meer te krijgen waren, adviseerde op 25 september 1845 de gouverneur van Noord-Brabant om in plaats daarvan onder andere witte kool, wortelen of knollen te nemen dan wel goede zuurkool met zogenaamde paardenbonen. Sedert 1848 gold een andere menukaart, waarop in totaal per week 640 gram groenten en 400 gram erwten prijken, ergo 150 gram per dag.

Medici achten tegenwoordig één gram zout per dag ruimschoots voldoende.¹⁹ Daar dacht men vroeger anders over, ook in de gevangenis. In tabel 2 wordt het hoge gebruik in de gevangenis zichtbaar. Daarbij kwam dat de prijs van zout aan de hoge kant was. Al in 1825 wees de directeur van de gevangenis de regenten erop dat door drastische vermindering van het zout een aanzienlijk bedrag kon worden uitgespaard. Pas na 1845 zien we een aanzienlijke reductie, hoewel men de norm van één gram per dag nog overschreed.

Tabel 2.

Het gebruik van zout in de strafinrichting te 's-Hertogenbosch tussen 1821-1846 in grammen per dag per persoon.

Jaar	Hoeveelheid
1821	37 gram
1823	30 gram
1826	25 gram
1846	13 gram

De kosten voor het gevangeniswezen

Tot einde 1830 was de gevangenisbezetting hoog. In 1827 bedroeg het aantal gedetineerden ongeveer zevenhonderd, onder wie honderd vrouwen. Tussen 1831 en 1840, toen de gevangenis maar voor een deel gebruikt werd wegens de kazernering van militairen gedurende de Belgische opstand, waren er beduidend minder. Met 58 mannen en 17 vrouwen vielen de kosten in die periode dan ook aanmerkelijk lager uit.

Wegens de verschillende prijsschommelingen van de levensmiddelen moesten de regenten creatief omgaan met het menu, uiteraard steeds binnen de smalle marges die de minister toestond. Menigmaal ontving de directie brieven met kritische vragen van de minister. Hij gaf aanwijzingen of wees de heren terecht. Op 24 oktober 1831 liet de bewindsman weten dat hij de prijzen van de aardappelen, de boter en het rundvlees te hoog vond. De regenten moesten maar zien de laagste inschrijvers over te halen om hun prijzen te verlagen. Dat stond haaks op het systeem van inschrijving. Het lukte wel, want de prijzen van aardappelen, boter en rundvlees daalden aanzienlijk. In 1834 vond de minister het rundvet te duur en in 1845 waren het de groenten, de peper, de komijnekaas en de melk die de toets der kritiek niet konden doorstaan. Naar zijn

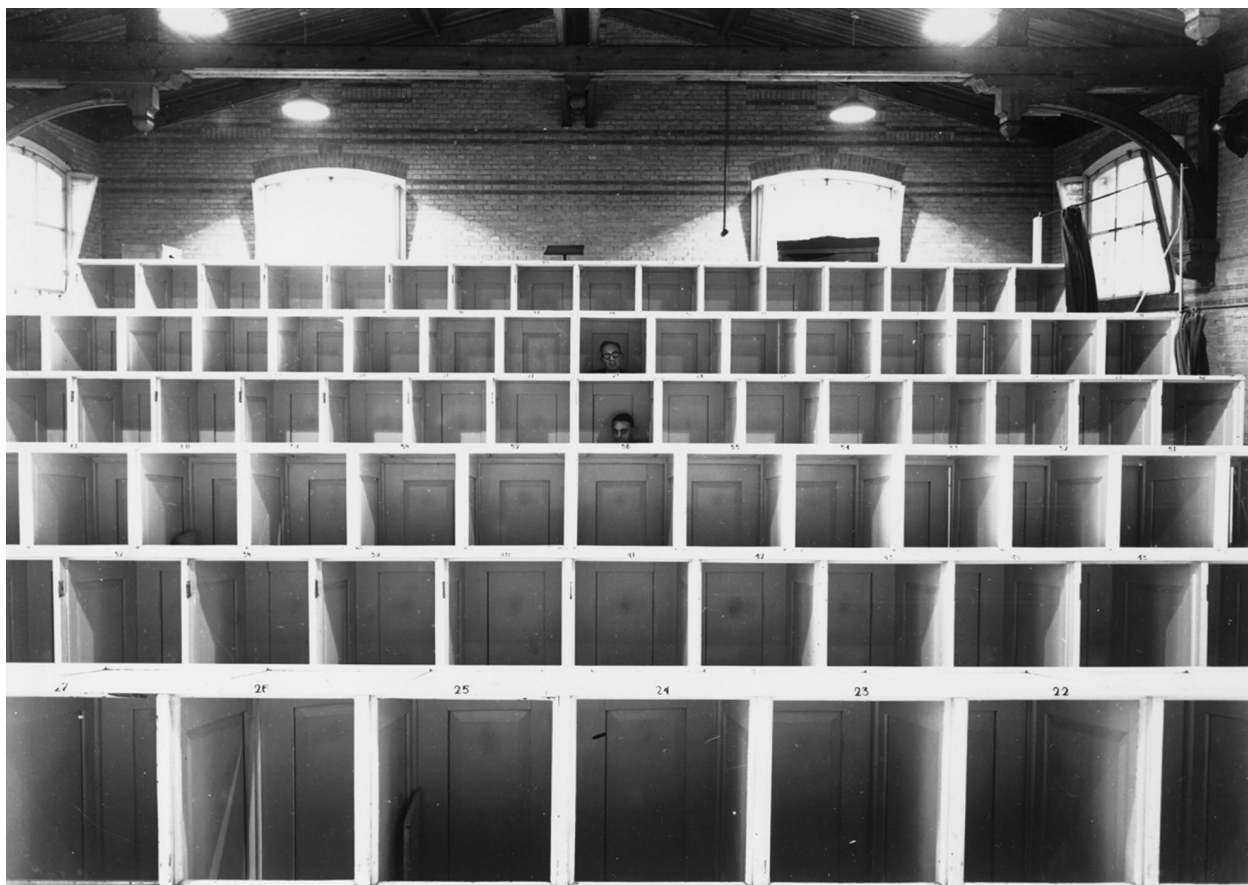
mening waren de prijzen die leveranciers in Noord-Brabant in vergelijking met hun collega's in de rest van Nederland rekenden te hoog.

Overigens varieerden de dagprijzen voor maaltijden tussen 1830 en 1840 nauwelijks.²⁰ In het volgende decennium stegen ze. In 1846 was de dagelijkse maaltijd het duurst: 17 cent per gevangene.

Het welzijn van de gedetineerden

Natuurlijk waren de gedetineerden het niet altijd eens met de hoeveelheid of de kwaliteit van het eten. Van tijd tot tijd gaven ze daar ook blijk van. In een onderschepte brief van de gedetineerde kanonnier Gerrit Moerman uit april 1834 lezen we dat 'het slegt daar te leve is daar het eten slegts voor een zwijn is en het brood voor een paard en dan nog te min'.²¹ In de jaren 1845 en 1846 toen de hongersnood in het land als gevolg van de aardappelziekte ernstige vormen aannam, klonk in de gevangenis meer geroep over het eten dat niet voldeed. In het jaarverslag over 1845 staat dat in de maand november een oproerige geest heerste wegens de veranderingen in het menu; op 14 oktober 1846 weigerden de militaire gevangenen het middageten in ont-

Naar de (cellulaire) kerk in de Bossche gevangenis, 1952. Er is maar weinig belangstelling. Op een tekening uit 1910 van een hokjeskerk zitten overigens veel meer gevangenen braaf te luisteren. (Foto: Stadsarchief, collectie Het Zuiden)

vangst te nemen omdat de portie naar hun mening te gering was.²² De *Noord Brabander* drukte op 14 augustus 1847 een uitgebreid ingezonden stuk af van ex-gedetineerde H.W. van Beek. Deze beklaagde zich over het brood dat voor tweederde uit zemelen bestond en verder uit rogge en lijnzaad.

Enkele slotbeschouwingen

In historisch opzicht heeft informatie over voeding belangrijke puzzelstukjes toegevoegd aan de sociale geschiedenis. Niet zozeer een gebrek aan calorieën, maar eerder een slechte samenstelling en gebrek aan variatie waren in de eerste helft van de negentiende eeuw oorzaak van ondervoeding. Deze kwam onder andere tot uiting in de geringe lengte van de man. Militaire keuringen toonden aan dat deze in 1860 gemiddeld 164 cm bedroeg en pas in 1970 aangroeide tot 178 cm. Het tekort aan vitamine A was er de oorzaak van dat er vrij veel blinden rondliepen en het vitamine D-tekort was verantwoordelijk voor rachitis, ook wel Engelse ziekte genoemd.²³ Hierbij wordt het beenderstelsel aangetast. We koesteren geen enkele illusie dat het eten in een strafinrichting ver uit stak boven wat er buiten de gevangensmuren voor de gewone man op tafel kwam. Minister Van Manen verkondigde namens de vorst (Willem I) dat de kosten voor voeding van een gevangene niet hoger mochten zijn dan die voor een eerlijke minvermogende.²⁴

Literatuur

- J. Brugmans, *De arbeidende klasse in Nederland in de 19e eeuw, 1813-1870* (Utrecht 1925, herdruk 1967)
- Herman Franke, *Twee eeuwen gevangen. Misdaad en straf in Nederland* (Utrecht 1990)
- Jozien Jobse-van Putten, *Eenvoudig maar voedzaam. Cultuurschiedenis van de dagelijkse maaltijd in Nederland* (Nijmegen 1995)
- José de Kruif, *De Economie en de Bedeling. Honderd jaar armenzorg in Den Bosch, 1750-1850*. Doctoraal scriptie (Utrecht 1989)
- E. Stols, *De vele smaken en geuren van de geschiedenis: een overzicht van vijf eeuwen voeding, productie, verdeling, verbruik en cultuur* (Leuven 1989)
- Frida Terlouw, 'De aardappelziekte in Nederland in 1845 en volgende jaren', in: *Economisch- en Sociaal-historisch jaarboek* 34 (1971) p. 263-308.

Noten

- 1 Voor grote gevangenis en heette het College van Regenten officieel Commissie van Administratie.
- 2 Gebaseerd op prijzen vermeld in het *Provinciaal Dagblad* van Noord-Brabant. Ik nam de gemiddelde prijs van de eerste drie maanden van het jaar.
- 3 Tussen de jaren 1836 en 1840 ontbreken de gegevens van de gevangenis. Volgens de gegevens van de Bossche markt bedroegen de prijzen voor roggebrood rond de 8 cent per kilo (1836-1838) en 11 cent in 1839.
- 4 Hier is het gemiddelde over het hele jaar genomen in verband met de aardappelschaarste.
- 5 Ook hier geldt een gemiddelde op jaarbasis. Het verloop van de prijzen was grillig: in januari f 0,13 oplopend naar f 0,18 in april en dalend naar f 0,10 in december.
- 6 We moeten er echter van uitgaan dat de gevangenis zich voor een half jaar aan een prijs bond, terwijl de inwoners van de Brabantse hoofdstad de ene maand meer moesten betalen dan de andere maand.
- 7 BHIC, Archief Provinciaal Bestuur Noord-Brabant (verder APB) 1814-1920, inv.nr. 10558.
- 8 Alleen voor tarwebrood.
- 9 Voor tarwebrood was dat 3,8 cent en voor roggebrood 2,2 cent.
- 10 BHIC, APB 1814-1920, inv.nr. 10558.
- 11 In het College van Regenten zaten nogal wat rechters en juristen.
- 12 BHIC, Archief van het Provinciaal Hof in Noord-Brabant 1838-1877, inv.nr. 232, arrest 5 febr. 1850.
- 13 Jobse, *Eenvoudig maar voedzaam*, p. 102-104.
- 14 BHIC, APB 1814-1920, inv. nr. 4417, 'staat houdende renseignements, omtrent de onder de aardappelen heerschende ziekte, opgemaakt uit de daaromtrent, door den Staatsraad Gouverneur der Provincie Noord Brabant, van de plaatselijke Besturen in dat gewest ingewonnen opgaven, September 1845'.
- 15 Terlouw, 'De aardappelziekte', p. 263-308.
- 16 BHIC, Archief Gevangenis 's-Hertogenbosch (verder AGH), inv. nr. 95: brief van de minister van Binnenlandse Zaken van 1 sept. 1845 aan de Commissie van Administratie.
- 17 Volgens het *Provinciaal Dagblad van Noord-Brabant* en 's Hertogenbossche Stads-courant in februari 1846 zelfs f 4,51 per mud.
- 18 Brugmans, *De arbeidende klasse*, p. 155.
- 19 Stols, *De vele smaken*, p. 75-76.
- 20 Namelijk rond de tien cent per dag per gedetineerde.
- 21 BHIC, AGH, inv.nr. 76, brief van de commandant aan de auditeur militair van 28 april 1834.
- 22 In die tijd vormden tachtig tot militaire straffen veroordeelden dertig procent van de totale bezetting. BHIC, AGH, inv.nr. 96, verslag derde kwartaal 1846.
- 23 Stols, *De vele smaken*, p. 149.
- 24 Franke, *Twee eeuwen gevangen*, p. 38.